

Tusculum

2017
SOLIN-10/1

Tusculum
10/1

Solin, 2017.

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Špiro Žižić

Urednik

Marko Matijević

Nakladnički savjet

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Josip Dukić
Miroslav Katić
Šime Marović
Dražen Maršić
Ivica Žižić

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Tisak

Suton Graf Zagreb

Za tiskaru

Tihomir Kujundžić

Naklada

500 primjeraka

Časopis je uvršten u podatkovne baze: ESCI (Emerging Sources Citation Index), DOAJ (Directory of Open Access Journals), AWOL (The Ancient World Online), Hrčak (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske).

Izdavanje časopisa novčano podupiru Grad Solin i Ministarstvo znanosti i obrazovanja.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

10/1

Solin, 2017.

Sadržaj

- 7 – 17** Dražen Maršić **Studije o isejskoj carskoj skupini (I) - Cirijak iz Ankone, Issa i Providentia Augusta**
- 19 – 28** Andreja Nađander – Nenad Cambi **Ženski kasnoantoninski portret otkriven na trasi plinovoda u Solinu**
- 29 – 38** Ivo Donelli **Konzervatorski radovi na antičkoj mramornoj glavi iz Radićeve ulice**
- 39 – 55** Dino Demicheli – Ana Demicheli **Počasna baza za kip cara Karakale iz Salone – prenamjena, spajanje i novo čitanje**
- 57 – 69** Ivan Matijević **Neobjavljeni natpisi iz Salone (II)**
- 71 – 94** Arsen Duplančić ***Membra disiecta* jednoga salonitanskog mauzoleja**
- 95 – 123** Mirko Jankov **Pjevana štenja u bogoslužnoj praksi župne crkve svetoga Martina biskupa u Vranjicu**
- 125 – 131** Josip Dukić – Bernard Dukić **Dopisivanje don Frane Bulića s rimskim studentom Antom Alfirevićem (1900. – 1902.)**
- 133 – 144** Marinko Mikelić – Nino Švonja **Izvori, bunari i česme u Vranjicu**
- 145 – 160** Blanka Matković **Prilog poznavanju povijesti grada Splita i okolice u poratnom razdoblju (1946. – 1947.): nepoznati detalji iz dosjea Frane Tente**
- 161** **Naputak suradnicima Tusculuma**

Andreja Nađander – Nenad Cambi

Ženski kasnoantoninski portret otkriven na trasi plinovoda u Solinu

Andreja Nađander
HR, 21000 Split
Kaukal d.o.o.
Fra Luje Maruna 1

Nenad Cambi,
Zoranićeva 4
21000 Split

Daje se sažetak iskopavanja na trasi plinovoda u Ulici Stjepana Radića u Solinu te opisuje mjesto nalaza portreta žene iz kasnijega antoninskog doba. Obrađuje se glava žene manjih dimenzija (oko pola ljudske visine). Tip frizure je veoma sličan 7. tipu Faustine Mlađe po K. Fittschenu, koji je nastao i dokumentiran je na novcu iz doba rođenja njezinih blizanaca u braku s Markom Aurelijem. Unatoč sličnosti s Faustinom Mlađom, neke razlike upućuju da je po srijedi privatni portret koji je slijedio modu caričina doba.

Ključne riječi: Salona, zaštitna istraživanja, ženski portret, kasnoantoninsko doba

UDK: 904(497.5 Solin):73.041.5>"652"

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 17. srpnja 2017

I.

Arheološka istraživanja u Ulici Stjepana Radića u Solinu

Zbog izgradnje i postavljanja plinsko-distribucijskoga sustava Splitsko-dalmatinske županije na trasi Klis – Solin Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Splitu izdalo je u listopadu 2016. odobrenje za izvođenje arheološkoga nadzora nad radovima zemljanoga iskopa u solinskoj Ulici Stjepana Radića. Lokalitet se nalazi unutar istočnih gradskih zidina antičke Salone te je registriran i zaštićen u registru nepokretnih kulturnih dobara Republike Hrvatske. Tijekom arheološkoga nadzora, koji je na toj lokaciji izvodila tvrtka Kaukal d. o. o. tijekom rujna i listopada 2016., uočeni su pokretni nalazi i arheološke strukture te je sukladno Posebnim uvjetima Konzervatorskoga odjela u Splitu odlučeno o potrebi zaštitnih arheoloških istraživanja u dužini od 800 m kako bi se istražili i dokumentirali arheološki ostatci te se sukladno rezultatima odlučilo o mogućnostima postavljanja cjevovoda plinsko-distribucijskoga sustava. Prva faza istraživanja započela je u studenom 2016. pri čemu je istraženo 100 metara predviđene dionice plinovoda u širini od 1,4 m. Nakon prve faze istraživanja, u dogovoru s investitorom EVN Croatia Plin d. o. o. te Gradom Solinom i Županijskim cestama, iskopni kanal je proširen zbog postavljanja cjevovoda za odvod oborinskih voda te rekonstrukcije same ceste.

Zaštitna arheološka istraživanja vršena su u Ulici Stjepana Radića. Naime, na sjevernom dijelu ove ulice nalazi se sjeveroistočni ulaz u antički grad Salonu (tzv. *Porta Andetria*) inkorporiran u gradske zidine. Suvremena prometnica, unutar čijih gabarita se gradi plinovodni i oborinski sustav, pruža se odatle prema jugu, odnosno jugozapadu, do mjesta na kojem se Radićeva ulica križa s državnom cestom D8 (Ulica Ivana Pavla Drugoga). Upravo na toj dionici Radićeve ulice (zapadnim rubom ceste) vršena su spomenuta arheološka istraživanja koja su započela krajem 2016. te su trajala do kraja ožujka 2017. Duljina ukupno istražene dionice je više od 800 metara. Širina rova u južnom dijelu bila je oko 1,8 – 2,2 m, dok je u sjevernim dionicama rov proširen na otprilike 2,2 do 2,5 m te je ukupna istražena površina oko 1900 m². Prosječna dubina iskopa iznosila je od 0,6 do 2,5 m. Pravac iskopne površine bio je označen stacionažama, a zbog lakšega pozicioniranja i dokumentiranja pronađenih arheoloških struktura pozicionirani su numerirani kvadranti na svakih deset metara duljine iskopnoga rova.

Razvojem modernoga grada na istočnom prostoru Salone posljednjih desetljeća provedena su brojna arheološka istraživanja. Sredinom prošloga stoljeća kroz istočni dio Salone izgrađena je prometnica, današnja Ulica Stjepana Radića, a tada su na vidjelo izašle strukture

koje su pripadale nekadašnjem rimskom gradu. Iako tada nije bilo većih istraživanja, zabilježeni su ulomci kamena modraca velikih dimenzija koje Mihovil Abramić spominje u svojim terenskim bilješkama te ih interpretira kao dijelove riječne obale.¹ Prva velika zaštitna istraživanja proveli su godine 1979. djelatnici Arheološkoga muzeja u Splitu i Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu s ciljem utvrđivanja postojanja antičke arhitekture i boljega upoznavanja istočnoga dijela Salone. Istraživanja su rezultirala pronalaskom ostataka stambenoga kompleksa s hipokaustom, termi ispod ranokršćanske crkve (tzv. *basilica Orientalis*) te pilona koji su podupirali drveni most.² Zaštitna istraživanja s istočne strane Ulice Stjepana Radića vršena su u nekoliko navrata od kraja osamdesetih godina 20. stoljeća do godine 2005. Te je godine splitski Konzervatorski odjel proveo zaštitna istraživanja duž zapadnoga ruba Ulice Stjepana Radića. Tim su istraživanjima dokumentirani dijelovi arhitekture koji svjedoče o formiranju grada oko rijeke Jadro i njezinih rukavaca. Arheološkim istraživanjima u Ulici kralja Zvonimira, istočnije od Radićeve ulice, otkrivena su istočna gradska vrata (1996., 2001./2002., 2004.), tzv. *Porta Andetria* te istočni bedem čiji je položaj i oblik diktirao smjer i pružanje riječnoga rukavca.³

Kontekst nalaza PN 708

Zaštitno istraživanje na trasi plinsko-distribucijskoga sustava odvijalo se u nekoliko etapa koje su ovisile o vremenskim prilikama i mogućnosti investitora i izvođača radova da osiguraju uvjete za rad u skladu s pravilima mjera sigurnosti. Istraživanjem je dokumentirano više desetaka kamenih struktura, dijelova jamskih objekata, slojeva te mnoštvo pokretnih keramičkih, staklenih, metalnih, koštanih i kamenih nalaza koji su trenutno u obradi. Na temelju preliminarnih rezultata istraživanja mogu se razlučiti arheološke strukture i tvorevine koje pripadaju obrtničko-gospodarskom, stambenom i termalnom kompleksu. Stanje pronađenoga arheološkog pokretnog i nepokretnog materijala uvjetovano je sastavom geološke podloge. Sva dokumentacija i pokretni arheološki materijal je u prvoj fazi obrade te će se nakon detaljnijih analiza i usporedbi s prethodno pronađenim materijalom moći kronološki i funkcionalno definirati.

Među pokretnim arheološkim nalazima ističe se portret ženske osobe (PN 708) koji je nađen unutar zapune jame na dijelu istražene trase između stacionaža 0+480 i 0+500, odnosno između kvadranta 48 i 50. Širina iskopa na tom dijelu rova iznosila je oko 2 m, a ukop jame nalazio se uz istočni rub rova te je zbog toga ona djelomično istražena jer se njezin ostatak nalazio izvan predviđene granice iskopa. Njezina istražena dužina je 2,5 m, širina 1,49 m te je duboka oko 80 cm (sl. 1). Istražena jama nalazila se u neposrednoj blizini, sa sjeverne strane, kamenih zidova koji bi po svojim karakteristikama mogli pripadati stambenom kompleksu, a na južnoj strani ukopima koji bi mogli pripadati obrtničko-gospodarskom kompleksu. Jama je prvotno zapunjena rahlom, tamnom sivkasto-smeđom zemljom s tragovima gara i ulomcima žbuke te primjesama lomljenoga kamena, građevinske keramike i ulomaka metala, debljine oko 50 cm (SJ 356). Nakon toga zapunjena je miješanom rahlom glinovitom sivkasto-smeđom i žučkastom zemljom (SJ 335), debljine četrdesetak centimetara, s tragovima gara i nalazima ulomaka keramičkih posuda, tegula, životinjskih kostiju, metala te kamenih kockica koje su pripadale mozaičnom podu. Osim ulomaka lomljenoga kamena i ulomaka tegula među materijalom pronađen je i ženski portret na 4,05 metara nadmorske visine te je uveden u dokumentaciju kao poseban nalaz br. 708.

Ukop same jame definiran je tek nakon što su odstranjeni slojevi s miješanim materijalom koji su se nalazili neposredno nad zapunom samoga ukopa. Odstranjivanjem sloja asfalta i podloge za asfalt na lokaciji te jame otkriven je miješani sloj rahle pjeskovite svjetlije smeđe zemlje (SJ 269) s ulomcima grubo lomljenoga kamena te nalazima ulomaka keramičkih posuda, ulomaka stakla i metala, a uz taj sloj nalazilo se i urušenje sastavljeno od poluobrađenoga kamena i žbuke (SJ 268). Neposredno ispod sloja 269 uočeno je blago uleknuće nepravilnoga kružnog tlocrta na temelju kojega je anticipirano postojanje ukopa jame. Radi se o sloju 316, debljine 20 cm, koji vjerojatno predstavlja najkasniju zapunu ukopa jame SJ 357. Na sjeveroistočnom rubu jame nalazilo se urušenje sastavljeno od lomljenih tegula i kamena (SJ 305). Na njezinu jugoistočnom rubu nalazio se tamniji sloj s garom i lomljenim kamenom (SJ 304) (sl. 2). Uz zapadni rub jame nalazi se kameni zid smjera sjeveroistok-jugozapad koji je

* Terenske fotografije (sl. 1, 2) izradio je Ante Radovčić, nacrtnu dokumentaciju (sl. 3-6) Marin Kraljev, a fotografije ženskoga portreta (sl. 7-13) Zlatko Sunko.

1 J. Mardešić 2002, str. 105-114.

2 F. Oreb 1984, str. 25-35.

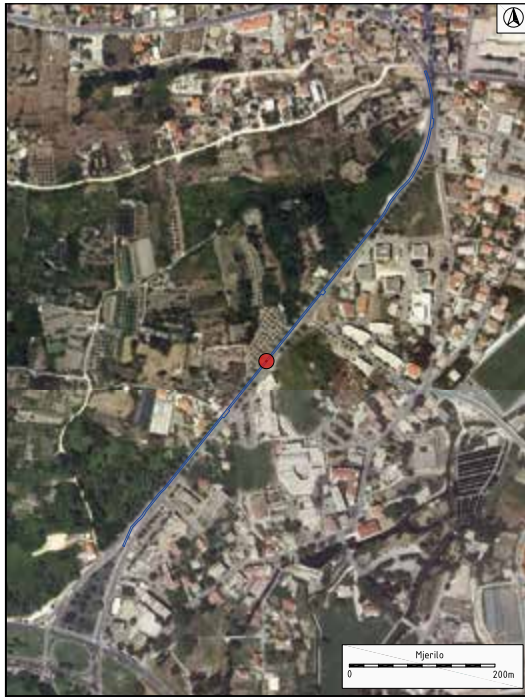
3 J. Jeličić-Radonić 2006, str. 44-46.

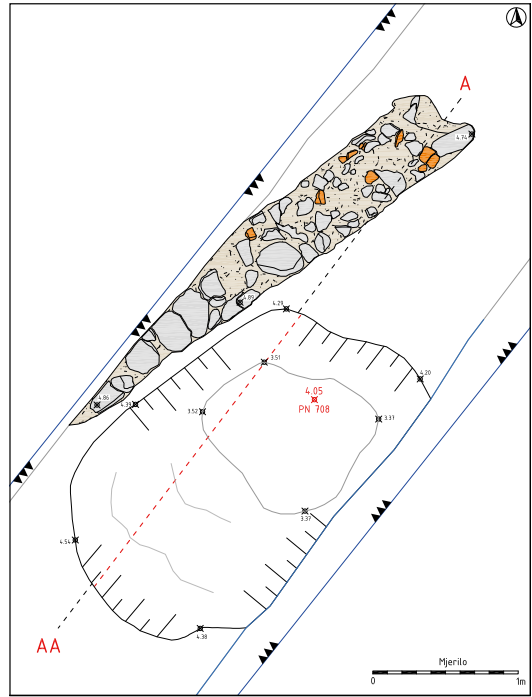
Slika 1
Ukop jame SJ 357

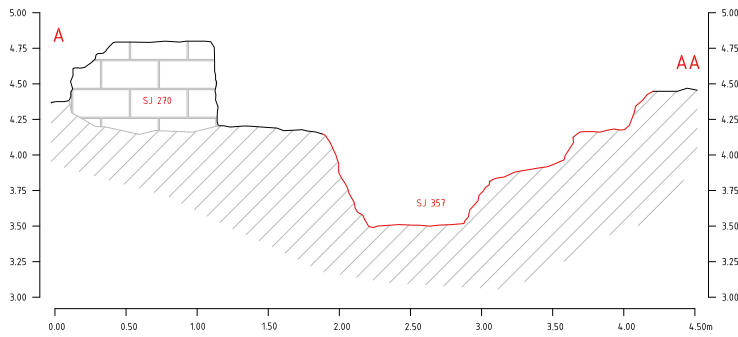
Slika 2
Urušenja SJ 304 i 305 te sloj SJ 316

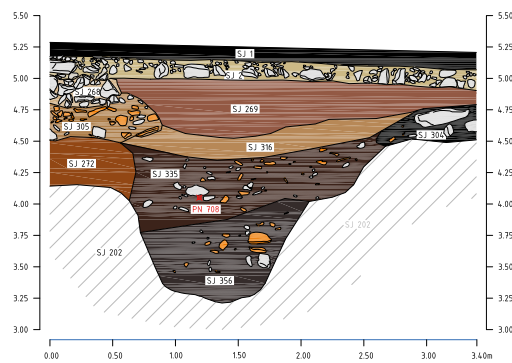
Slika 3
Položaj jame na trasi plinovoda prikazanoj na DOF podlozi

Slika 4
Tlocrtni prikaz ukopa jame s obližnjom arhitekturom

Slika 5
Presjek (SI-JZ) ukopa jame s obližnjom arhitekturom

Slika 6
Pogled na istočni profil jame s vidljivim stratigrafskim odnosima

vjerojatno pripadao objektu u neposrednoj blizini, no nije ga bilo moguće definirati zbog same širine iskopa i njegova pružanja izvan istražnoga rova prema jugoistoku. Ukop jame presjekao je ruševinske slojeve s građevinskim materijalom (SJ 304, 305) koji su možda nastali nakon prestanka funkcioniranja objekta te su dio njegova urušenja. Na temelju tih saznanja moguće je pretpostaviti da je jama nastala u kasnijem razdoblju iako je materijal pronađen unutar same jame raniji (zapune SJ 335, 356). Točniju vremensku dataciju pokazat će detaljnija obrada keramičkih i metalnih nalaza pronađenih na lokaciji (sl. 3-6).

(A. N.)

II.

Glava žene nađena prigodom arheoloških istraživanja

Zahvaljujem voditeljima zaštitnih arheoloških istraživanja u Ulici Stjepana Radića u Solinu (zapadni dio ceste) što su mi povjerali obradu ženske glave (nalaz br. 708). Iskopavanja su se provodila u svrhu traženja optimalne trase plinovoda kako ne bi došlo do znatnijih oštećenja arheoloških ostataka. Tom prigodom pronađena je glava visine 11 cm (vrh brade – rub kose) izrađene od prokoneškoga mramora.⁴ Glava je izvanredne kvalitete i već sama ta činjenica bila je dovoljna da izazove veliku pozornost javnosti, osobito medija (sl. 7-13). Novinar splitskoga dnevnika Slobodne Dalmacije Dražen Duilo gotovo je svaki dan izvještavao javnost o novostima, osobito o nalazu glave koja se ističe među pokretnim materijalom.⁵

Izvanredno dobro očuvana glava, osim nosa koji je otučen gotovo do samog sedla, prikazuje ženu srednjih godina s karakterističnom frizurom. Oštećenja, doduše neznatna, zapažaju se još u kosi poviše ženina desnoga i lijevoga oka te na lijevoj obrvi, ali ona ostavljaju mogućnost da se vidi kako je izgledao valoviti tok kose i ne nagđuju izgled. Osim toga sitna oštećenja zapažaju se mjestimično po čitavoj površini epiderme lica. Riječ je o manjim udarcima i ogrebotinama.

Lice žene je fino i izduženo. Čelo je glatko (bez bora). Obrve su plastično naznačene i na njima nema ureza koji označavaju dlačice. Oči su nesrazmjerno krupne i glavni su akcent skulpture. Veoma su precizno izrađene gornje i donje vjeđe. Pozadi gornje zapaža se nabor kože (osobito vidljiv poviše lijevoga oka) koji indicira životno doba žene (između 40 i 50 godina). Gornja vjeđa je izrađena dubokom, ali tankom svrdlanom crtom koja stvara upadljivo tamni efekt na fondu sjajno ugrađene površine lica.

Unutar bjeloočnica, također veoma precizno, izrađene su šarenice (otprilike 3/4 kružnice), a unutar njih su polumjesečasto izdubljene zjenice. Osobita pozornost umjetnika bila je usmjerena na preciznost izvedbe detalja oka. Ispod oka vide se podočnjaci, ali više plastično nego grafički naznačeni. Oval lica je pravilan i profinjen, a koža se privija uz koštanu strukturu lubanje. Jagodične kosti su neznatno naglašene, a ispod očiju i uz kutove nosa vide se plastično oblikovani nazalni nabori. Labijalnih bora nema, osim što je uz kutove usta struktura inkarnata ljupko izdignuta. Usne su mesnate, pravilne i čini se kao da su stisnute, ali ipak se među njima vidi otvor koji je izrađen svrdlanom crtom koja stvara uski tamni naglasak. Donja usna je neznatno uvučena u odnosu na donju, što predstavlja osobnu fizionomijsku karakteristiku. Brada je lijepo oblikovana i neznatno istaknuta.

Frizura je složena i karakteristična. Razdjeljak po sredini tjemena dijeli kosu na dvije strane. Kosa je blago valovita i djelomično pokriva uši. Lijeva uška je gotovo čitava pokrivena, osim resice, a desna je otkrivena do pola. S desne strane masa kose je nešto bujnija od lijeve. Podvojeni kosmati dijelovi ponovno se povezuju na zatiljku gdje se isprepleću u bogatu punđu koja na zatiljku tvori poveći poluloptasti element. Iza lijevoga i desnoga uha izvijaju se spiralni pramenovi koji dražesno padaju niz vrat. Dokle su dolazili ne vidi se jer je glava odlomljena. Treba kazati da se ne može pouzdano ustvrditi je li glava pripadala cijelom kipu ili bisti. Međutim, s obzirom da je u Saloni bilo razmjerno malo bistâ veća je vjerojatnost da je riječ o glavi omanjega kipa (ispod 1 m), jer je normalna visina glave (vrh brade-početak kose na čelu) je oko 20-21 cm.

Frizura je, dakle, veoma karakteristična i na temelju njezina oblika može se sasvim pouzdano ustvrditi da je iz kasnoantoninskoga razdoblja. Tip frizure pojavljuje se s neznatnim varijacijama na portretima triju carica ili članica carske obitelji iz toga razdoblja, a to su Faustina Mlađa, kći Antonina Pija i žena Marka Aurelija (godina rođenja je između 120. i 130., a godina smrti 175. poslije Krista), Lucila, kći Faustine Mlađe (rođena 7. ožujka 149., a godina smrti je 182.) i žena očeva suvladara Lucija Vera (130. – 169.) te Krispina (164. – 182.), kći Gaja Brutija Prezenta i žena cara Komoda, sina Marka Aurelija i Lucilina brata (vjenčanje s Krispinom pada u godinu 178.). Navođenje godina ne bi bilo potrebno jer je opće poznato, ali se slabije informirani čitatelj tako može upoznati s vremenom nastanka salonitanskoga portreta. Odmah upada u oči

4 I. Donelli 2017.

5 D. Duilo 2017.

*Slika 7-10
Portret žene kasnoantoninskoga doba iz Salone*

Slika 11-13
Portret žene kasnoantoninskoga doba iz Salone

da su sve tri žene umrle u razmaku od sedam godina, što sasvim jasno određuje razdoblje najčešće upotrebe ovakve frizure, iako je tip nastao još ranije.⁶ Taj tip frizure nisu upotrebljavale samo carice i žene iz carske obitelji nego i mnoge druge žene nakon što je ušao u modu i trajao neko doba.⁷ Poznat je velik broj takvih portreta (oko pedesetak). Moguće su i varijacije koje se neznatno razlikuju po dužini i gustoći valova kose, odnosno po oblikovanju punđe. Naime, punđa može imati spiralno oblikovani i smotani poluloptasti oblik.⁸ Kod nekoliko ženskih portreta pojavljuju se i pramenovi iza oba uha koji se izvijaju iz osnovne mase kose, ali, koliko je meni poznato, nikad u ovolikoj dužini.⁹ Sve su to neznatne varijacije Fittschenova 7. tipa Faustinine frizure, dok su temeljni elementi isti.

Pitanje koje se sada postavlja jest koga prikazuje glava. Neposredno nakon otkrića prije spominjani novinar Slobodne Dalmacije poslao mi je e-poštom molbu za komentar. Malo sam se prenaglio i odgovorio da je to po svoj prilici lik Faustine Mlađe. Kao opravdanje može mi poslužiti to što poslana fotografija nije bila dovoljno

dobra, što portret nije bio očišćen od kamenca koji je prilegao na njegovu površinu, te da ga tada još nisam vidio uživo. Nakon što sam portret imao u rukama i nakon što sam dobio veoma dobre fotografije, moram povući pretpostavku da prikazuje Faustinu Mlađu. Zavarala me je frizura koja je gotovo identična s caričinom. Ali i neke druge, doduše neznatnije, pojedinosti se ne slažu. Nos je, iako je od jače grbe odlomljen, očito bio akvilinski i dosta krupan. To kod Faustine Mlađe nije slučaj. Nos carice je posve ravan. Za usporedbu najbolje je pogledati likove na njezinu novcu.¹⁰ Isti je slučaj i na njezinim kamenim portretima, iako je kod većine nos rekonstruiran.¹¹ Valja uzeti u obzir da su oči salonitanske žene znatno krupnije i izražajnije. Osim toga čini se da je žena starija jer je njena lična muskulatura mlohavija i profiliranija. Očito je riječ o ženi nešto starijoj od Faustine koja u času smrti ima između 40 i 50 godina. Zato treba tražiti neko drugo rješenje.

Ako žena nije carica Faustina Mlađa, tada je riječ o privatnoj osobi. Znatna sličnost između Faustine i salonitanske žene može se objasniti fenomenom mode koju

6 K. Fittschen 1982, str. 55-59, tab. 24-33. Fittschen navodi da je tip nastao u povodu rođenja blizanaca godine 161. Blizanci su umrli, a tip frizure imao je dug život. O tipovima Faustinine portreta usp. još i K. Stemmer 1988, str. 21-25, sl. C 8-13.
7 K. Fittschen – P. Zanker 1983, str. 80, br. 106, tab. 134, 82, br. 111, tab. 138, 130; 82, br. 112, tab. 140, 141.
8 Ovakav se oblik stražnjega dijela ne javlja kod carica, ali se ipak zapaža kod običnih žena kao preostatak ranijih tipova frizura antoninskoga razdoblja, v. K. Fittschen – P. Zanker 1983, str. 84-85, br. 114 i 115, tab. 145, 146.
9 Na primjer na stockholmskoj glavi Faustine Mlađe, v. K. Fittschen 1982, str. 55, br. 1, tab. 23, 1-2, ili pak na frizuri glave iz Cambridgea, str. 55, br. 2, tab. 23, 1-2.
10 K. Fittschen 1982, tab. 3, 7, 8.
11 K. Fittschen 1982, tab. 19-22.

su diktirale osobe iz carskoga okruženja, poput današnjih modnih kreatora, manekenki ili pak glumica, i utjecale na više društvene slojeve ne samo u Rimu i Italiji nego i u udaljenim krajevima. To je fenomen koji Nijemci nazivaju *Zeitgesicht*, a Francuzi *visage d' époque*. S tim se fenomenom osobito pozabavio P. Zanker.¹² To je opće prihvaćeno kao važno znanstveno dostignuće u proučavanju portretistike. Stoga sličnosti fizionomije, izraza i frizure nisu uvijek znak da neki portret neophodno pripada carskom okruženju. Na primjer, imao sam još dosta davno dilemu, a ona postoji i danas, glede atribucije ženskoga portreta iz Plomina (*Flanona*).¹³ Ta glava ne pripada ni jednom od poznatih tipova portreta carice Faustine Mlađe. Međutim, monumentalnost glave otkrivene u malom liburnskom municipiju zajedno s Hadrijanovom glavom¹⁴ upozorava da bi portret ipak mogao pripadati carici. Nisu aversi novca redovno donosili sve tipove portreta. To je prekruto stajalište proučavatelja portretistike.

U slučaju salonitanske glave, dakle, riječ je ipak o prikazu neke privatne osobe koja imitira izgled i stil Faustine Mlađe. Izvorno mjesto postavljanja kipa mora biti nedaleko od nalaza, iako, kako smo vidjeli, nije nađen u izvornoj situaciji. Tu u blizini nije bilo važnije urbane arhitekture kojoj bi glava mogla pripadati. Bilo bi najlogičnije da je glava bila inventar nekoga od grobnih areala koji su od

tzv. *Porta Caesarea* vodili kroz čitav kasniji istočni dio grada i nastavljali cestom izvan gradskih vrata (tzv. *Porta Andetria*). Tu su često bili izlagani kipovi umrlih članova obitelji vlasnika grobnih parcela. Ta se nekropola upotrijebljavala čak i poslije nego što je taj golemi prostor bio obuhvaćen gradskim zidinama.¹⁵ Mjesto nalaza glave udaljeno je oko pedesetak metara južnije od pročelja grobnih areala koji su pratili cestu. S istočne nekropole potječu tri iznimno važna stupca s reljefom falusa i natpisom koji se međusobno povezuje (*per hortum* na jednom i *sepulc(h)ri* na drugom). Treći stupac istoga karaktera nalazio se odavno u Arheološkom muzeju u Splitu. Na njemu se nalazi *cognomen* vlasnika areala *Pat(eati)* u genitivu. Po svoj prilici cjelini je morao pripadati još jedan takav stupac (nažalost neočuvan) s preimenom i nomenom vlasnika. Dakle, ukupno njih četiri. Stupci su nedvojbeno bili nosači ograde vrta grobnoga areala, što se vidi po uto-ru po visini. Ti stupci su iz flavijevskoga doba. Poznato je iz izvora i arheoloških nalaza da su takvi vrtovi bili sastavni dijelovi grobnica i da su služili za grobne obrede i besplatnu okrpju putnika i namjernika. Teško je kazati kada se taj dio nekropole prestao upotrebljavati, ali je s kasnom antikom počeo odumirati. Ženski portret pokazatelj je da su se koristili još u kasnoantoninsko doba.

(N. C.)

12 P. Zanker 1982, str. 307-312; P. Zanker 1987; U. Kreilinger 2003, str. 29.

13 N. Cambi 2000, str. 58-59, br. 83, tab. 11, 111.

14 C. Evers 1994, str. 154, br. 93; N. Cambi 2000, str. 55, br. 76, tab. 100, 101.

15 O toj nekropoli usp. N. Cambi 1987, str. 251-279; N. Cambi – I. Matijević 2013, str. 35-55. U potonjem radu vidi osobito slike 1 te 17-20.

Literatura

- N. Cambi 1987 Nenad Cambi, *Salona und seine Nekropolen*, u: *Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung – Staus – Standard*, Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985, München 1987, 251-279.
- N. Cambi 2000 Nenad Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000.
- N. Cambi – I. Matijević 2013 Nenad Cambi – Ivan Matijević, *Per hortvm sepvlcri*, Tusculum 6, Solin 2013, 35-55.
- I Donelli 2017 Ivo Donelli, *Konzervatorski radovi na antičkoj mramornoj glavi iz Radićeve ulice*, Tusculum 10, Solin 2017.
- D. Duilo 2017 Dražen Duilo, *Senzacionalna Salonitanka je carica Faustina Mlađa, žena Marka Aurelija*, Slobodna Dalmacija, Split 4.3.2017, 46-47.
- C. Evers 1994 Cécile Evers, *Les portraits d'Hadrien. Typologie et ateliers*, Bruxelles 1994.
- K. Fittschen 1982 Klaus Fittschen, *Bildnistypen der Faustina Minor und die Fecunditas Augustae*, Göttingen 1982.
- K. Fittschen – P. Zanker 1983 Klaus Fittschen – Paul Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen Kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, Maiz 1983.
- J. Jeličić-Radonić 2006 Jasna Jeličić-Radonić, *Salona. The Urbs Orientalis*, Hortus Artium Medievalium 12, Zagreb – Motovun 2006, 43-54
- U. Kreilinger 2003 Ulla Kreilinger (ur.), *Im Antlitz der Macht. Römische Kaiserporträts zu Erlangen. Eine studentische Ausstellung des Instituts für Klassische Archäologie in Erlangen*, Bodner Pressath 2003.
- J. Mardešić 2002 Jagoda Mardešić, *Istraživanja od 1970. do 2000.*, u: E. Marin (ur.), *Longae Salonae, I*, Split 2002, 107-114.
- F. Oreb 1984 Franko Oreb, *Archaeological Excavations in the Eastern Part of Ancient Salona in 1979*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 77, Split 1984, 25-35
- K. Stemmer 1988 Klaus Stemmer, *Kaiser Marc Aurel und seine Zeit. Das römische Reich im Umbruch. Abguss-Sammlung antiker Plastik*, Berlin 1988.
- P. Zanker 1982 Paul Zanker, *Herrscherbild und Zeitgesicht*, u: *Römisches Porträt. Wege zur Erforschung eines gesellschaftlichen Phänomens*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin 2/3, Berlin 1982, 307-312.
- P. Zanker 1987 Paul Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder*, München 1987.

Summary

Andreja Nađander – Nenad Cambi

Late Antonine Female Portrait Discovered at the Gas Pipeline Route in Solin

Key words: Salona, rescue excavations, female portrait, late Antonine Period

Because of construction and laying of the Split-Dalmatia County gas distribution system, at its Klis-Solin route, the Ministry of Culture, Cultural Heritage Administration, Historic Monuments Conservation Department in Split (Ministartvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Splitu) ordered archaeological supervision of earth works in the Stjepana Radića street in Solin. This site is situated inside the eastern city walls of the Roman Salona. At the beginning of the street is the north-eastern entrance into the Roman Salona (*Porta Andetria*). The total excavated area covered 1900 m² (figs 1-3). The trenches were 0.6 to 2.5 deep. In the excavations documented are several dozens of stone structures, parts of pits, layers and numerous movable ceramic, glass, metal, bone and stone artefacts. The excavation preliminary results enable differentiation of archaeological structures and materials belonging to crafts and industrial, residential, and thermal complexes.

Among the archaeological artefacts stands out a female portrait (PN 708) found in the backfill of a pit at the researched route, between the chainages 0+480 and 0+500, or the quadrants 48 and 50. It may be assumed that the pit was created in a later period, although the material found in it is older (backfills SJ 335,356). A more precise dating will result from a more detailed analysis of the ceramic and metal artefacts found at the location.

The portrait belongs to a middle-aged woman, with a characteristic hair style (figs 4-8). It is very well preserved, except for the nose that is broken almost by the very saddle. The eyes are disproportionally large and make the main accent of the sculpture. Since in Salona there were few busts, this is most probably the head of a statue about 1 m high.

The hair style is very characteristic and, based on its shape, can be dated with certainty to the late Antonine Period. This type of hair appears with slight variations on portraits of three empresses or imperial family members of that time: Faustina Minor, Lucilla and Crispina. It is closest to the Salonitan 7th type of head of portraits of Faustina Minor. Some other physiognomic details, however, do not match. The nose, although broken at the hump, is obviously aquiline and quite large. The empresses' nose was perfectly straight, as best evident from her profiles shown on her coins. The same is about her stone portraits, although most of them have the nose reconstructed. Furthermore, the Salonitan woman's eyes are much larger and more marked. This is obviously a woman older than Faustina who died aged between 40 and 50. Therefore, another solution is to be sought. If the woman is not Faustina Minor, she is a private person. The significant likeness between Faustina and the woman of Salona can be explained by the phenomenon of fashion that was dictated by persons from the imperial circle. They influenced the fashion that the upper social classes followed.

In the vicinity of the site there was no urban architecture that the head could have belonged to. Most logical would be that the woman statue made inventory of some of the burial enclosures lined up from the so called *Porta Caesarea* through the entire eastern part of the city, along the road outside the city gate (the so called *Porta Andetria*). The head has been found some fifty meters south of facades of this necropolis. It is hard to say when the part of the necropolis within the city ceased being used, but it started dying away in the late Roman period. The portrait of the woman indicates burial enclosures were still used in the late Antonine Period.

Translated: Radovan Kečkemet

